

Срђан Цветковић

КАКО СЕ СТВАРАО ТИТО?

Технологија грађења култа личности Јосипа Броза Тита

Значај и предуслови култа личности у ауторитарним друштвима

Важан стуб свих ауторитарних режима, поред свеprisутне идеологије и разгранатог система државне репресије, свакако јесте идеолошка пропаганда и култ личности „великог Вође“. Значај Вођа у оваквим системима је заиста тешко пренагласити. Већ га је приметила Хана Аренд у својој чувеној студији о тоталитаризму. Вођа је у ауторитарним режимима врховни ауторитет, „месија“ и обично првосвештеник идеологије, која је уздигнута на ниво „политичке религије“.¹ Од његових идеолошких интерпретација, личних амбиција, замисли и воље, од његовог карактера умногоме је зависио и карактер саме владавине – живот и судбина милиона људи. У прилог значају Вођа говори и то да су њихове смрти често биле историјска преломница и да су режими убрзо мењали ауторитарни карактер (краљ Александар, Тито, Франко, Стаљин...). Будући да је ауторитет почивао углавном на харизми владара, идеолошкој пропаганди, популизму и свеprisутној репресији, по њиховој смрти често је врло брзо долазило до процеса растакања њихових недовршених пројеката или радикалних друштвених промена.² Два су битна фактора која су у модерном друштву повећала значај идеолошке пропаганде и култа

1 Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma I*, Beograd 1980; Alen de Benoа, *Komunizam i nacizam*, Zagreb 2005, стр. 80; Hana Arend, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, стр. 354 и 361; Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, *Politička misao*, 3/2011, <https://hrcak.srce.hr/file/109991>, стр. 210–239;

2 Многи тоталитарни пројекти незамисливи су или потпуно неразумљиви без улажења у карактер и природу опседнутости вођама који су давали тон владавини. Као пример често се наводи Хитлерова опседнутост Јеврејима и инситурање на „коначном решењу“ у условима пораза на свим фронтима (Хана Аренд). Ту би се такође могло проговорити и о неким маоистичким концепцијама чији је инспиратор био Мао Це Тунг, полпотовска Камбоџа или Ким ил Сунгова Северна Кореја. Историја нас учи да заиста није било свеједно да ли је на власти у некој земљи био Хитлер или Мусолини, Стаљин, Пол Пот или Јосип Броз Тито и Фидел Кастро. Често је по смрти великих вођа

личности као њеног најважнијег производа. Прво, то је улазак маса у политику током 20. века (право гласа и „демократизација друштва“) и потреба да се власт све више легитимише помоћу политичке пропаганде. Популизам и демагогија су притом важни елементи овог процеса. Пропаганда је одиграла темељну улогу у процесу индоктринације како би се створили „ново друштво“ и „нови човек“. Друго, развој науке и технике и савремених средстава комуникације (радио, ТВ, штампа), која су постала све јефтинија, доступнија сваком грађанину, ширила су домет и повећавала опсег и моћ пропаганде.³ Плодно тло за развој култа личности биле су већ дубоко укорене политичке културе, са упориштем у традицији митологизације и дивинизације Вођа – „месија“ који је требало „чврстом руком“ и вештином да реше сложене социјалне и економске проблеме. Неистомишљеници су у таквим системима олако постајали „државни непријатељи“, а свако критичко мишљење прогањано је као јеретичко.

Инсталирање комунистичких режима после Другог светског рата стога је било лакше у оним земљама са дубоко укореним ауторитарним схватањима где је само *йоулисијичка идеологија* надоместила традиционалну религију. Сви ауторитарни режими у Источној Европи (осим можда Чехословачке), а нарочито они у Русији, Азији и земљама „трећег света“ били су на неки начин дубоко предусловљени и детерминисани нееманципованим друштвом. Овде су грађанска класа и демократска политичка култура биле у повоју. Сменивши револуционарним путем царске и монархистичке режиме у многим земљама Источне Европе (Бугарска, Југославија, Румунија...) комунисти су се суочили са наслеђеном ауторитарном политичком културом. Она је уз патријархално друштво погодовала таквом типу искључиве идеологије и партијској диктатури са недодирљивим Вођом на челу. Снови многих револуционара/идеалиста о друштву једнаких и борби против сваког цезаризма, апсолутизма и митова развејани су под теретом наслеђа ауторитарне политичке културе.⁴ Неки аутори истичу да је прихватање Тита у Србији (Југославији) као новог божанства било производ недостатка „праве религије“ и наглог одбацивања традиционалних образаца који су били и сами прихваћени на „пагански начин“.⁵

.....
сам пројекат мењао тоталитарни карактер. Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, *Politička misao*, 3/2011, <https://hrcak.srce.hr/file/109991>, стр. 210–239;

3 Модерно индустријско друштво ставиће на располагање модерном деспотизму средства за акцију која старе тираније нису имале (урбанизација, саобраћај, наоружање, медији, економска моћ...). Нове тираније биће „тоталне“ – примећује већ Токвил; Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990.

4 Више о друштвеној предусловљености тоталитаризама у: Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

5 Коста Николић, *Тишо ѿвори шио народ мисли*, Београд 2006, стр. 17.

Готово религијско обожавање неприкосновеног монарха од стране народних маса прерасло је у једнопартијским системима у култ врховног партијског Вође као његовог супститута. Идеолози (класици марксизма) на крилима „народне воље“ сада постају неприкосновени „свети оци“ у чије име се полаже право на вршење апсолутне власти. Њихове се слике обавезно носе на новим „литијама“ (параде, смотре, свечаности...). Твори се нови револуционарни календар и измишљају нови празници. Нуди се „избављење“ и награда у будућем рају, уколико су „верници“ довољно послушни и стрпљиви, сарађују на истрази непријатеља, уколико делају и(ли) страдају за идеолошка начела. Избављење је увек пројектовано негде у неодређену будућност, а транзиција и стварност су само „предвечерје овоземаљског раја“. Идеолошки фанатици који страдају за своје идеје постају мученици и свети. Места страдања, родне куће и маузолеји места постају ходочашћа. О њима се пишу улепшана и романтизована „житија светих“. Идеологија (вера) прописује детаљна упутства за устројство сваке друштвене сфере и строга правила за понашања следбеника. Идеолошке расправе и поделе око тумачења светих списа (идеолошке литературе) жестоке су и жустре: подсећају на ранохришћанске или средњовековне хришћанске расколе. Такође, као у име религија, воде се непрестани „верски ратови“ јер тоталитарни покрет пропагира ширење и глобалну победу своје вере у потпуни преображај и спасење света.⁶ У име тоталитарне идеологије врши се сурови прогон „јеретика“ и отпадника. Партија, на челу са Вођом-првосвештеником слично цркви, има строгу хијерархију и прецизно установљена правила. Партијски активисти попут свештеника и верских мисионара теже да преобрате пагане и прошире идеологију, чак, ако је потребно, и насиљем или личном жртвом.⁷ Култ личности Вође који чини „чуда“ у овом процесу преображаја „неверника“ у „вернике“ представља основни елемент.

Технологија грађења и развијања култа Јосипа Броза Тита

Истраживачи ове теме примећују да изградња Титовог култа није била плод стихијског Титовог рада нити само његових личних особина и прохтева, већ систематског настојања „организованог политичког улагања“ многих државних и партијских инсититуција. Слика о Титу је настајала под утицајем пажљиве медијске презентације, опште друштвене атмосфере а потом и личних карактеристика Јосипа Броза. Његов имиџ био је

6 Највише је о месијанским и религијским аспектима марксистичке идеологије писао пољски филозоф Лешек Колаковски, а препознаје је већина теоретичара тоталитаризма. Види у: Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Beograd 1980; Alen de Benoа, *Komunizam i nacizam*, Zagreb 2005, Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

7 Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Srđan Cvetković, *Totalitarizam na vlasti*, Hereticus 1–2/2017, Beograd 2017, стр. 12–50.

од почетка 50-их интензивно и брижљиво креиран кроз вешто разрађене мотиве који су временом везивани за његов лик. Историчар уметности Ђаловић, који се у својој студији посебно бавио његовим имиџом, наводи чак 17 мотива према којима је култ моделиран. Сви мотиви били су у функцији грађења неколико слика, које су пажљиво презентоване кроз медијску сферу, просветни систем и наставу историје, преко масовних пионирских, омладинских и других друштвених организација.⁸

Изградња култа-историјске фазе и промене

Током Другог светског рата Титова личност била је тек прва међу једнакима. Почетком рата се чак није знало ко је тајанствена личност са упечатљивим надимком Тито (многи су чак сумњали да је то лидер земљорадничке странке Драгољуб Јовановић!).⁹ Започет у завршној фази рата, Титов култ је кулминирао у годинама које су уследиле. Ескалирао је после 1948, када је требало потиснути култ Стаљина, а врхунац достигао крајем седамдесетих закључно са његовом сахраном. Ђилас наводи да је процес стварања Титове харизме текао интензивно већ од Другог заседања АВНОЈ-а, са необузданом помпом, аплаузима, клицањем, скандирањем. По њему, није наметнут само од Тита и његове фракције у партији већ и политичке културе народа и његове потребе за обоготворењем и обожавањем Вође.¹⁰ У том смислу Титов култ је само вешто надоместио упражњено место и потиснуо ранији култ краља Александра или других политичких личности. Још пред крај рата, омладински функционер Рато Дугоњић предложио је да се организује штафета која би Титу била предата за рођендан. У почетку је рођендан слављен скромно, „без званичне прославе која би вређала скромност обичног човека“. Титов култ негован затим паралелно са Стаљиновим. Први пут је Титов рођендан, зарад политичке пропаганде, прослављен помпезно на стадиону тек 1949. године. Интензивнија фаза изградње Титовог култа се затим поклапа са трећим циклусом репресије. Кулминира после сукоба са Стаљином (1948–1953) и обрачуном са унутарпартијском опозицијом (тзв. ибеовцима), а након елиминације „ванфронтвске“ (1944–1945) и „фронтвске“ (1946–1948) опозиције. Тада култ временом поприма све више „југословенски и патриотски“ карактер насупрот дотадашње слике првог до Стаљина светског револуционара.

8 Види: Dragan Ćalović, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, 2006.

9 Види: Драгољуб Јовановић, *Мегаљони*, IV, Службени гласник, 2009.

10 Сам Тито је био врло свестан своје улоге диктатора. Ђилас наводи сцену са пројекције филма *Велики дикџајтор* Чарлија Чаплина, током 1946, када машиновођа непрестано покушава да врата вагона подеси према тепиху на који треба да крочи диктатор, коју је Тито прокоментарисао речима: „То ти је тако нема се куд!“ – М. Ђилас, *Vlast*, стр. 17.

Слика о Титу се касније убрзано мења у складу са ритмом промена идеологије и са новим политичким потребама и техничким могућностима. Сам Тито је у времену дестаљинизације желео да повуче уочљиву разлику између свог ауторитета, који је наводно почивао на блискости с народом и на спонтаном прихватању харизме, и Стаљиновог херметичног, и од народа отуђеног култа. Са ранијим култом Тита из времена рата изграђен је у годинама 1948–1953. култ „победника над Стаљином“, који је његову позицију на унутрашњем плану учинио неприкосновеном.¹¹ За разлику од Стаљиновог, култ Тита, после раскола 50-их година, добија и друкчији формални израз. Приказује се као човек из народа, на жетви, у лову, истовремено светски човек који помаже еманципацији малих народа и лидер несврстаних, много опуштенији и мање ригидан него строги „отац Стаљин“. Затим се приказује као политички геније, миротворац и главни промотер правде и егалитаризма у свету. Као лидер несврстаних који има отворена врата и на Истоку и на Западу.

Тито се тако временом све ређе виђа у униформи а све више у сакоу као „светски а наш“ лидер, али и као „човек из народа“ када силази у рударска окна, када је међу радницима у фабрикама или сељацима на њиви. Поступно долази до симбиозе комунистичке идеологије и југословенског патриотизма и национализма. Заправо је његова личност уз војску временом остала најважнија спона у већ разлабављеним и готово конфедералним односима у држави пред крај његове владавине. Тито кокетира са југословенским национализмом, попут Стаљина 1941, у својим говорима позива на словенско порекло југословенских народа, њихову вековну борбу за независност и слободу од страних завојевача са Истока и Запада током своје хиљадугодишње историје.¹²

Улога друштвених организација и државних институција у производњи култа личности

Комунистичка партија је играла најважнију улогу у провођењу култа личности Јосипа Броза Тита будући да је прожимала цело друштво и целокупну државну структуру, научни, просветни систем и све друго. Своју активност је видно испољавала приликом организовања демонстрација

11 Већ се 1945, како пише Дедијер, међу борцима певало „Друг је Тито заслужио, Балкан цио, Балкан цио и Европе један дио.“ Види више у: Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd 1983.

12 Слична матрица и спајање комунистичке идеологије и национализма примећују се и код других комунистичких диктатора, а можда најизраженије, осим СССР-а, у Бугарској, Албанији и Румунији. Стаљин се тек 1941. после напада Хитлера сетио Кутузова и славне руске царске историје. Чаушеску никад није пропуштао да помене континуитет са Дачанима и 2000 година традиције, као што се Хитлер често враћао теми Аријеваца и Нибелунга, прокламујући хиљадугодишњи рајх, или Мусолини великој Римској империји; Jon Račepa, *Crveni horizonti*, BIGZ, Beograd 1989, стр. 356.

масовне подршке режиму, политичким кампањама, прославама државних празника, слетова, или протеста поводом спољнополитичких криза, посета страних државника, свечаним дочецима Тита и другим друштвено-политичким манифестацијама.¹³ Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРН) такође је настао као врста трансмисије и пропагандног сервиса партије за деловање према друштву, како га је у једном излагању окарактерисао побуњени Ђилас.¹⁴ Идеолошко-пропагандна функција друштвених организација (као трансмисија КПЈ) била је од великог значаја за деловање међу одређеним социјалним групама; њихово задобијање за ствар социјализма, за култ личности Јосипа Броза за политичку борбу против непријатељских и несоцијалистичких појава у друштвеном животу. Антифашистички фронт жена (АФЖ) и Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСаОЈ) образовани су децембра 1942. у Бихаћу. УСаОЈ је на конгресу у Загребу 1946. преименован у Народну омладину Југославије, а на Четвртном конгресу, одржаном у Београду 1948. године, донета је одлука којом је и СКОЈ присаједињен. Уз извесне отпоре дисциплинована је студентска организација: Савез студената Југославије. Званично је основан на конгресу 1952. године (деловао независније), преименован је и стављен под контролу након студентских немира 1968–1971. у Савез социјалистичке омладине Југославије (1974–1990).¹⁵ Значајну улогу играле

13 Дobar пример функционисања Партије, на месном нивоу, представља Тршћанска криза из октобра 1953. „Сеоска партијска ћелија се активирала чим су добили обавештење да су САД и Велика Британија издале заједничко саопштење у којем објављују да предају Зону А Италији. Састанци су почели да се одржавају по приватним кућама и свим сељацима је речено да присуствују. Водили су их наставници, агрономи и други чланови партије, који су објашњавали неправедност тог чина, са свог становишта. Већина чланова партије имала је ватрене иступе, док је сељаке забрињавала могућност новог рата. Занимљиво тумачење учинка ових састанака смо добили следећег дана, када је на даћи, док је испитивао јагњећу плећку, један од оних који је био на састанцима објавио: „Та све ће бити у реду са Трстом“. *Dž. Halpern, Srpsko selo – društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952–1987*, Beograd 2006, стр. 236–237.

14 Одговарајући на примедбу судије, приликом првог суђења јануара 1955, зашто своје неслагање са владом није покушао да изрази кроз ССРН или друге институције у земљи, Ђилас је рекао да то не би имало никакву тежину. Да би тамо само био извиждан и да је то имало неког смисла, да су медији били отворени за критику партијског курса, он би, свакако, пре учинио него излазио са изјавама у иностранство. *Суђење Миловану Ђиласу и Владимиру Дедијеру јануар 1955.* – стенограми, анонимна публикација, Библиотека Института за савремену историју, Испитивање оптуженог Ђиласа, стр. 59–105.

15 О инструментализованости ових друштвених организација од самог почетка говори чињеница да је водећу улогу у УСаОЈ-у играо Иво Л. Рибар истовремено (све до погибије 1943) и секретар СКОЈ-а, да би га наследио његов наследник у партији Рато Дугоњић. Први конгрес АФЖ-а отворила је Митра Митровић-Ђилас, члан ЦК, а за председницу је изабрана најпре Ката Пејановић, а потом и Спасенија-Цана Бабовић, високи комунистички омладински функционери. Више у: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1945–1952*, Beograd 2005.

су још две масовне трансмисионе организације. Једна се тиче радништва – Јединствени синдикат радника и намештеника Југославије (ЈСРНЈ) на чијем је челу најпре дуго био Ђуро Салај, члан ЦК, а за Србију Душан Петровић Шане, заменик политкома Првог шумадијског партизанског одреда. За васпитавање најмлађег узраста у духу социјализма и култа личности маршала Тита, формиране су дечје организације – пионири, у којима је чланство ограничено за децу до 14 година. Војска је од самог почетка била дубоко идеологизована и у многим случајевима стављана у службу и слављење његовог култа. О заштити тековина НОБ-а, али и социјалистичке револуције посебно се старао Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије (СУБНОР) који је 70-их имао милионско чланство. Основан је низ струковних организација и удружења кроз које је партија идеолошки деловала. Књижевна, новинарска, свештеничка, спортска и друга струковна удружења, у којима су комунисти и њихови симпатизери играли водећу улогу, представљала су продужену руку партије за агитационо-пропагандни рад са овим слојевима становништва и њихову идеологизацију у духу самоуправног социјализма. Све ове организације и удружења добиле су нарочито место у „чувању и развијању тековина револуције“ приликом разраде концепције „општенородне одбране и друштвене самозаштите“ (ОНО и ДСЗ) 70-их година, али и величању улоге Јосипа Броза Тита у југословенском друштву.¹⁶

Посебан значај за творење култа личности Ј. Б. Тита играли су *уметност, наука и школски систем* пре свега историја као васпитно образовни предмет. Тоталитарне партије су обично имале до савршенства организоване агитационо-пропагандне апарате у оквиру партије, у њих су се улагала огромна финансијска средства и регрутовали понајбољи кадрови. Циљ је био надzirати живот на свим нивоима и у свим сегментима, често и до данас нама смешних детаља.¹⁷ Стварају се посебна одељења, дирекције, комисије за детаљно праћење културне, научне и информативне сфере. Настају посебне цензорске комисије које воде проверени, искусни и правоверни партијски кадрови. Посебна одељења тајне полиције прате: културу, науку, књижевост, религију, спорт, а нарочито филм и уметност, медије и информисање, с обзиром на њихов огроман пропагандни потенцијал. Развојем електронских масовних медија, на значају добија информативни програми телевизије, а пре свих вечерњи *Дневник*. Медијска сфера и стваралаштво су сведени на идеолошки и пропагандно-васпитни ниво. Знатна средства су улагана у модернизацију средстава јавног информисања (штампе) и творење „пропаганде среће и успеха“.¹⁸

16 S. Dolanc, Z. Vejnović, *Snage, sredstva i metodi ugrožavanja SFRJ*, Beograd 1985, стр. 80.

17 Предраг Марковић, *Београд између Источног и Запада*, Београд 1997, стр. 321.

18 Више у: А. Некрич, М. Гелер, *Ушорина на власи*, Подгорица, 1998, стр. 173. А. Pačkoviski, *Pola stoleća povijesti Poljske*, стр. 330–335; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*,

У науку, описмењавање, образовање и културу је такође доста улагано, с обзиром на њихов значај за популаризацију и ширење идеологије. Садржајно је пак негирана свака слобода критичке мисли и могућност спонтаног стваралаштва. Аутономија Универзитета је укинута, а наука стављена у службу величања владајућег погледа на свет. Борба за усвајање дијалектичког материјализма повела се готово на терену свих наука које су морале да служе класним интересима.¹⁹ Тражен је потпун раскид са „идеалистичким фалсификатима буржоаске науке“, као и борба за идејну чистоту, наметањем дијалектичког материјализма као јединог исправног погледа на свет. Научноистраживачки рад је био строго надзиран у организационом, кадровском и материјалном погледу. На усавршавање у иностранство се није могло без добрих карактеристика, а позивање страних стручњака, културна размена и научни пројекти били су строго централизовани и контролисани. После 5. конгреса 1948. уложени су велики напори да се идеолошки садржаји на Универзитету наметну кроз посебан предмет Марксизам, који није наишао на знатнији одзив студената, па се све више ослањало на значај идеологизације наставе у оквиру појединих предмета.

Идеолошка пресија је пре свега погодила друштвене науке. Партији је од посебне важности била историјска наука, с обзиром на њен значај у формирању револуционарне марксистичке свести и култа личности. У читавом послератном периоду партија је вршила надзор над историјом, историографијом и историчарима – само су методи утицаја постајали рафиниранији, али се њихова суштина није мењала. Партијски органи су одлучивали о чему ће се писати, ко ће и како писати. Јосип Броз, Моша Пијаде и Едвард Кардељ су именовани за редовне чланове Српске академије наука (Моша Пијаде је чак изабран за председника комисије за докторске испите).²⁰ Од уметника, научника и стваралаца безусловно се тражи ангажованост – да се укључе у преваспитавање и стварање „новог

.....
Београд, 1988.

19 Своје виђење улоге науке у друштву дао је Ј. Б. Тито у говору приликом проглашења за почасног доктора САНУ 1948: „Има људи и то људи од науке, који мисле да њих не може интересовати ништа друго осим чисте науке. Такви људи обично мрзе сваку промјену јер мисле да им омета стваралачки рад. А баш је наука једна од оних сила која помаже најнапреднијој класи да изврши револуционарним путем дело гробара, старог, преживјелог друштвеног уређења.“ *J. V. Tito, Govori i članci*, knj. IV, Zagreb 1949, стр. 35–36.

20 Савременици бележе да је Јован Ђаја на скупштини САНУ новембра 1948. поводом избора у почасног члана Ј. Б. Тита устао и рекао Александру Белићу: „Поштовани колега, ми смо били на овом истом месту, ви тамо као председник, а ја овде када сте ви за члана предлагали Краља Александра. Ја сам био онда против, ја сам и сада против.“ *Божидар Протић, Јујославија и Друиу свейски раи I*, необјављено, у поседу аутора; Borislav Pečić, *Odmor od istorije*, Београд 1993, стр. 254.

човека“.²¹ Гушење слобода стваралаштва у Србији и упрезање уметника у производњу култа личности као и у свим тоталитарним режимима није вршено произвољно и стихијски, већ је било уграђено у систем власти и подлегало је извесним нормама и правилима. У њему су учествовали сви сегменти друштва али су политичари, тужиоци и судије, новинари, естетичари и теоретичари уметности играли одлучујућу улогу. Императив је био створити *ангажовану уметност* социјалистичку по садржају, националну по форми – „одраз, објашњење и документ наше савремене стварности.“ Стваралац је револуционарна власт и партија, а уметник – њен пуки следбеник и пропагатор, критичар – онај који води и надзира, нека врста диригента оркестру који свира на задату тему.²² Осуђен је сваки покушај уметника да се посвети себи или да се бави преиспитивањем и темама неангажованог карактера. У сфери уметности у Југославији ретко су потезане осуде на робију. Углавном се радило о ускраћивању припадљности, угрожавању егзистениције (губитак посла) и цензури у јавном животу.

Манифестације култа личности у друштву

Масовна култура као средство идеолошке манипулације је била изузетно погодно поље за развијање и ширење култа личности. Масовно описмењавање и технолошки напредак, ширење мрежа биоскопа, домова културе и библиотека, множење радио-пријемника, развој телевизије омогућили су да културни производи стигну готово и у најудаљеније забити. С друге стране развој пропагандних техника кроз садржаје пласиране кроз најразличитије друштвене сфере омогућио је много ефикаснију идолошку индоктринацију. Сама личност Јосипа Броза Тита, својом угодном појавом, али и са смислом за стил и облачење, била је погодна за маркетиншку и медијску експлоатацију.

Уметничка дела

Ангажована уметност је поред култа личности Јосипа Броза требало да послужи величању рада, оданости држави и партији и апотеози револуције. Књижевност, филм, музика, сликарство и друге уметничке гране

21 „Ми не можемо чекати док се професионални писац преврће по кревету да би створио што је познато и корисно једино њему“ – поручује С. Третјаков, један од гласноговорника социјалистичког реализма у СССР-у. R. Peković, *n. d.*, стр. 240.

22 Према Леониду Тимофејеву, једном од најутицајнијих совјетских теоретичара соцреализма, овај правац карактерише тежња да створи социјалистичке карактере под социјалистичким односима. Слично захтева и Јован Поповић у првом броју часописа *Уметности* 1949: „Не може уметник дати искрена уметничка дела ако у скривеним кутовим своје индивидуалности љубоморно гаји нека своја интимна схватања несаслагласна са смислом и перспективом нашег друштва и доба. Његово најинтимније мора бити у сагласности са идејама и праксом нашег новог друштва...“ – више у: R. Peković, *n. d.*, 28.

били су под будним оком агитпроп-идеолога и партијских цензора. У књижевности се јављају дела која отворено величају Титов лик и стављају га на готово божански пиједестал. У књизи коју су приредили Владимир Јовичић и Благоје Јастрепчић *Тито човек и друї, и вођа* (1977), наводи се више од стотину аутора и њихових дела. Међу њима су и таква имена као Добрица Ћосић, Бранко Ћопић, Мирослав Крлежа, Оскар Давичо, Михаило Лалић, Душан Матић, Јуре Каштелан, Славко Јаневски, Отон Жупанчич, Марко Ристић, Милован Данојлић и многи други као најбољи примери удворичке поезије и прозе. Најуспелије форме развијања култа биле су у форми поезије и прозе, док су историјски романи о Титу, као захтевнија форма, изостали. Међу најутицајнијим на децу и омладину, они који су били заступљени у ђачким букварима и читанкама су: Франце Бевк – *Књига о Титу*, Густав Крклец – *Пионири траге*, Душан Радовић – *Жеље девојчице*, Десанка Максимовић и многи други.²³ Идеолошки садржаји који су величали Титову личност и улогу били су део обавезне школске лектире и десет година по његовој смрти. „Не бих рада ни да будем жива, кад ја не бих члан партије била!“ каже се у једној песми која је била део збирке обавезне лектире за основну школу. На другом месту се велича борбени дух и чак убиство у име пролетерске револуције: „Падај кишо крв опери куд су прошли пролетери.“²⁴

Уз Владимира Назора, предњачили су српски песници и прозаисти. Један је на сав глас певао како „нам Тито ули вечност“. Други, и песник и прозаиста, сведочио је како ће се онај кога ноћу спападну кошмари спасти црних мисли ако „нечујно у себи изговори име: Тито“, да ће тад истог трена „топли, људски сјај затреперити под хладним сјајем ноћи“, да ће се човек одмах смирити и рећи: „Добро је – ми имамо Тита“ и наставити „спокојан да чита даље“. Трећи је писао да Тито има толико магичну моћ да и „зверје питома погледа / у сретање свом маршалу хита / да загрли, да пољуби друга Тита“. Четврти је обавештавао Србе да је Тито „азбука среће слућена пре светла“, пети да Тито „не стари“, шести да „наши народи и Тито не знају за странпутице“, седми „када он говори, као да звезде падају“. Једни су јављали да његово „лице грије“, Други да је он са својих 170 цм висине „од свих нас виши за људску главу“, да „то мајка више не рађа“.²⁵

23 Ево стихова посвећених Титу из пера Душана Радовића: „Процветало у Титовој башти / бело, жуто и румено цвеће / Запевала сеница на грани / крај Титова крова и прозора. – Волела бих да сам и ја птица / да сам птица или љубичица. Кад се Тито од рада умори / да га моја песма разговори / да га моја топла љубав сретне / кад погледа на бокоре цветне“. Sava Dautović, *Josip Broz, kult ličnosti i udvorička književnost*, <https://www.bastabalkana.com/2014/02/feljton-josip-broz-tito-i-kult-licnosti-udvorička-književnost-1>

24 *Narodne pesme o NOR-u i revoluciji*, Veselin Masleša, Zagreb 1986.

25 Владимир Јовичић, Благоје Јастребић, *Човек и друї, и вођа*, Београд, Београд–Скопље, 1977, стр. 16, 111–112, 124, 254, 330, 338, 341, 343, 352.

Музика. Можда највећи утицај на грађење култа имали су популарни музички хитови који су путем медија допирали до широких народних маса и били пласирани и кроз школски систем. Највеће поп и рок звезде певале су о Титу, међу њима су били Ђорђе Балашевић, Оливер Драгојевић, Здравко Чолић, Лепа Брена, Кемал Монтено, Неда Украден, „Нови Фосили“, Сеид Мемич Вајта. Посебно су ове композиције биле популарне уочи 25. маја, када је у Београду, поводом маршаловог рођендана одржан слет. Међу најпопуларнијим и најефектнијим песмама о Титу издвајају се следеће:

1) *Друже Тито ми ти се кунемо* (текст: Мира Алечковић, композитор: Ђорђе Новковић, отац Бориса Новковића. Кључни стихови: „Друже Тито ми ти се кунемо, да са твога пута не скренемо“);

2) *Другарице посадимо цвеће* (песму Групе „Камен на камен“ отпевала је Неда Украден. Кључни стих: „Другарице посадимо цвеће, куда војска друга Тита креће“);

3) *Живела Југославија* (песма: Лепа Брена. Кључни стихови: „Ту је рођен маршал Тито, наше име поносито, к’о хероја цео свет га зна, благо земљи што га има, памтиће се вековима, живела Југославија“);

4) *Рачунајте на нас* (композитор и певач. Ђорђе Балашевић и Рани мраз. Кључни стихови „У име свих нас из педесет и неке, за заклетву Титу ја спевао сам стих, не спомињем прошлост и битке далеке, јер рођен сам тек после њих“);

5) *Друже Тито бела лица кад ћеш доћу до Ужица* (непозант аутор – прилагођен текст на напев старе српске традиционалне песме из балканских ратова. Постојала је слична песма само са четничким командантом Предрагом Раковићем);

6) *Песма о Титу* (група „Тешка индустрија“ и певач Сеид Мемич Вајта. Кључни стихови: „Сва моја љубав под овим сунцем је за Тита. И никад она на другог да пређе неће“);

7) *Друже Тито љубичице бела* (непознат је аутор и извођач ове партизанске народне песме. Кључни стихови: „Друже Тито, љубичице бела, тебе воли омладина цела. Тебе воли и старо и младо, друже Тито, ти народно благо“);

8) *Уз маршала Тита* (композитор Оскар Данон: Стихови су му наводно увече били наручени, и морали су бити готови до јутра. Кључни стихови: „Уз Маршала Тита, јуначкога сина нас неће ни пакао смест...“);

9) *Тито и Прва њролејерска* (композитор Корнелије Ковач, певач Оливер Драгојевић. Кључни стихови: „Грудо мало испод, дал’ о теби историја писа, је ли ткогод што о теби читао, док у тебе не дође друг Тито“);

10) *Иде Тито преко Романије* (Партизанска народна песма, кључни стихови: „Иде Тито преко Романије и он води своје дивизије“);

11) *Лијејо ти је груја Тиша коло* (Непознати аутор, Кључни стихови: „Ти си симбол слободе и среће, Ти си наше најмилије цвијеће, које никад увенути неће.“)²⁶

Креирање и ујошреба визуелној имици – филм, фошџографија, сликар-сџиво и вајарсџиво. Режим је исправно схватио све потенцијале средстава масовних медија и вешто их користио за учвршћивање владавине. Током Другог светског рата, превасходно за потребе стварања, тада и те како корисног мита о себи као великом и генијалном војном стратегу. Касније за учвршћење власти и обрачуна са политичким противницима, а потом и у спољнополитичке сврхе на глобалној политичкој сцени, примерено улози „вође Трећег света“. Сама СФРЈ, а добрим делом и Покрет несврстаних, почивали су управо на Брозовој харизми – односно на уметничком делу/представи: Тито.²⁷

Зачетке визуелног култа Тита налазимо још у рату. Поједини аутори (Миленковић) уочавају његове елементе чак на потерницама које су италијанске и немачке окупационе снаге расписале у жељи да се докопају, до тада анонимног, партизанског команданта. Немачке власти су већ тада с предвиђеном наградом од 100.000 рајхсмарака у злату – објавиле фотографију изразито лепог човека четрдесетих година, у црном сакоу и уредној, белој кошуљи, с назначеним каишем војничке торбице пребачене преко рамена. Многи су тек тада, заправо, сазнали како фамозни Тито заиста изгледа – визуелним утиском Броз је већ тада дефинитивно победио свог великог ривала, Драгољуба Михаиловића, за којим је у исто време издата идентична, али мање (визуелно) атрактивна потерница.²⁸ Касније су уследили Титови ратни портрети (свакако најпознатији је онај Божидача Јакца из 1943), фотографије Тита војсковође и ратног команданта (Тита маршала), рањеног Тита на Сутјесци, Тита са ратним друговима, Тита са псом, Тита на белом коњу, Тита ослободиоца... Други незаобилазан моменат поред *Тиша-рајшника* у креирању визуелног култа свакако је била 1948. година и тадашњи сукоб Социјалистичке Југославије са земљама Информбироа. Сам сукоб и његове последице, наравно, мање су битне од чињенице да отада Јосип Броз истискује свог другог великог (визуелног) такмаца – Јосифа Висарионовича Стаљина. Нестанком, то јест

26 *Danas je Dan mladosti – top 10 pesama o Titu.* <http://www.blic.rs/slobodno-vreme/zanimljivosti/danas-je-dan-mladosti-top-10-pesama-o-titu/q9hp4z5> <http://www.blic.rs/slobodno-vreme/zanimljivosti/danas-je-dan-mladosti-top-10-pesama-o-titu/q9hp4z5>, приступљено 26. 3. 2018.

27 *Nebojša Milenković, Moć slike ili slika moći,* <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci>, приступљено 26. 3. 2018.

28 *Nebojša Milenković, Moć slike ili slika moći,* <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci>

уклањањем Стаљинових фотографија, симболичко место моћи остало је резервисано искључиво за Тита.²⁹

Фотодографије, сликарски портрети или дисципе Јосипа Броза Тита били су још за живота готово обавезан декор у свим школама и државним институцијама. Његове слике (најпре уз Стаљинову) постају још за живота обавезне: на улицама, спортским такмичењима, у свим институцијама, школама, болницама, поштанским маркама, новцу, значкама. Тито је често и радо позирао фотографима, а његова харизма, физичка појава и манири су били пријемчиви фотоапарату. Најуспешније сликарске портрете после рата остварили су познати ликовни уметници Божидар Јакац, Ђорђе Андрејевић Кун, Паја Јовановић итд. Током 1947. организовано је групно портретисање Тита од тада највиђенијих сликара.³⁰ Код савеременика је остао утисак да га „воли камера“, али је и он волео да се портретише или фотографише и врло радо је позирао. Занимљиво је да је један једини портрет „намргођеног Тита“, остварио сликар, тада заточеник, Анте Лукатели на изложби на Голем отоку 1954. Он никад није био јавно приказан осим на поменутој изложби у логору и дуго се чувао у архивама тајне полиције. Такође је била забрањена за јавно излагање још једна „субверзивна слика – Свечана слика (1974) Миће Поповића. То је био заједнички портрет холандске краљевске породице и Тита са супругом Јованком где је он приказан као својеврсни монарх. Оваквим забранама се у корену спречавало свако нарушавање стрпљиво и систематски креираног позитивног имиџа великог Вође.³¹ Његов лик је на тај начин постао својеврсна идеолошка светиња. Недоличан однос према лику друга Тита, чак и проверених партијских кадрова, на јавном месту могао је бити разлог за смену или кривичну осуду.³²

29 Nebojša Milenković, *Moć slike ili slika moći*, <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci>

30 „Ове године зимско доба сам лепо провео, радећи у Двору портрет Маршала. Баш ми је мило што су, настојањем Шотре, и мене Србина позвали на ту утакмицу, мада су начин тог конкурса и начин портретисања били апсурдни. Било ми је симпатично Маршалово стрпљење, којим се потчинио том досадном седењу. Сваки дан је с великим прегоревањем, пожртвовањем од 10 до 12 мирно седео. Мора да се доста чудно резултату те његове жртве, а нико му не може замерити ако је нашао да су све његове фотографије боље од тих такозваних уметничких дела. Лепа, баш дворска понуда, закуска, вина, ликери, ракија и кафа, чинили су да са задовољством одлазим на Дедиње, а за мене као чичу, била је то лепа разонода“, записао је чувени сликар Паја Јовановић у свом *Дневнику*. *Paja-Jovanovic-i-Titov-portret*, <http://www.politika.rs/sr/clanak/367804/Paja-Jovanovic-i-Titov-portret>, посећено 26. 3. 2018.

31 С. Цветковић, *Између срџа и чекића*, II, *Полицијска репресија 1953–1985*, Београд, 2011.

32 Тако је члан ОК СКС и секретар ОСВ у Младеновцу, Милован Танасијевић 13. децембра 1971. у тоталном пијанству у кафани Сутјеска скинуо слику Тита и њоме витлао и будући да је „био толико пијан није могао поново да је окачи“. То је био повод за његову смену са свих функција и избацивање из партије (што је тада сматрано за благу казну) док су се присутни локални функционери и чланови СУБНОР-а

Вајарска дела. Од бројних вајарских биста и статуа које су красиле тргове и институције широм Југославије међу најмонументалнијим вајарским делима је свакако легендарна биста Јосипа Броза Антуна Аугустинчића испред његове родне куће у Кумровцу. (Исти аутор је иначе пре Другог светског рата радио и скулптуре краља Александра и краља Петра у Скопљу). Иако је Титова биста преживела деведесете, сасвим неочекивано је срушена у подметнутој експлозији 27. децембра 2004. године.³³ Други бронзани Тито од истог уметника, који је био постављен у Рудом у Босни и Херцеговини, једном од култних места, где је формирана Прва пролетерска бригада, имао је нешто другачију судбину. Након што су Аугустинчићеву скулптуру локалне власти продале за неколико хиљада марака и од тих пара исплатили зараде запосленима у Дому културе, Тито из Руда је завршио на отпаду у Севојну. У Ужицу, је подигнута једна од најимпозантнијих скулптура насталих током југословенске епохе. Бронзани Тито ког је урадио вајар Франо Кршинић био је током три деценије постављен на централном градском тргу у Ужицу. Висок пет метара и тежак неколико десетина тона, Кршинићев Тито је постављен 7. јула 1961. године. Подигнут двадесет година након устанка у Србији, овај споменик је симболизовао значај Ужичке републике, као прве европске територије ослобођене од фашиста током Другог светског рата, због кога је овај град носио и придев Титово.³⁴

Иџрани филм је био нарочито битан за идеолошку пропаганду, с обзиром на огорман утицај на масе и све већу популарност биоскопа, а касније и телевизије. *Биџка на Нерейџви* (1969) и *Суџјеска* (1973), *Десанџи*

.....
(Ж. Тешић, Р. Јовановић, Д. Цветковић и Д. Обрадовић) једва провукли са партијским опоменама само зато што нису одлучније реаговали приликом овог инцидента. АЈ, Председништво СФРЈ, 803, фасц. 631, 06-11; Извештај Председништву СФРЈ Извршног комитета ЦК СКС пов. бр. 02-56, 6. мај 1975. године поводом дописа Драгослава Илића судског службеника из Младеновца, стр. 1-7.

³³ Споменик у Кумровцу је врло брзо обновљен. Рестаурација је коштала око 80 хиљада куна и плаћена је из хрватског државног буџета. Иначе осим Титових, Аугустинчић је интересантан јер је радио пре рата и споменике палим Шумадинцима, Нишлијама и Крајишницима, краљевима Александру и Петру (на пример онај у Скопљу 1937), Стјепану Радићу, Марину Држићу и другима. Најконтроверзнија из његовог уметничког опуса је ипак статуа Анте Павелића коју је наводно Аугустинчић урадио по наруџбини 1941. Slobodan Bubnjević, *Spomenici socijalizma i NOB-a: Tito u podrumu Akademije*, Vreme, br. 1070, 2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999450&print=yes>, приступљено 26. 3. 2018.

³⁴ Почетком деведесетих Титов споменик у Ужицу је уклоњен тешком механизацијом, али није уништен или продат као у Рудом, већ је пресељен на мање атрактивну локацију, у хлад иза једне од зграда ужичког Народног музеја. На иницијативу локалног одбора СУБНОР-а, становници Ужица организовали петицију да се Тито врати на главни градски трг, коју је потписао и директор Народног музеја у Ужицу. Slobodan Bubnjević, *Spomenici socijalizma i NOB-a: Tito u podrumu Akademije*, Vreme, br. 1070, 2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999450&print=yes>, приступљено 26. 3. 2018.

на *Дрвар* (1963) и други, били су уметничко-пропагандни производи. То су класични блокбастери у које је можда уложено највише средстава и који су техничким квалитетом одскакали у оносу на све до тада виђено. У филмовима се често подвлачи Титова незамењива улога, а он је приказан као ратни херој и генијални стратег. Он често није у првом плану већ се провлачи као недодирљиво божанство које господари и инспирише. Сам лик Тита се појављивао релативно ретко на великом екрану. Осим у играном филму *Сушјеска* где га је играо прослављени холивудски глумац Ричард Бартон. Од домаћих глумаца за Титовог живота једино је имао ту улогу Марко Тодоровић у филму *Ужичка република* (1974) и ТВ серијама *Дани АВНОЈ-а*, *Оглазак рајника*, *Њоврашак маршала*, *Четрдесет осма – завера и издаја...* Могуће објашњење зашто је Тито релативно ретко био заступљен у домаћој продукцији (нарочито као кључна улога) јесте да је то био велики изазов и сложен задатак за редитеље и за уметнике – јер како такву „живу легенду“ приказати на екрану? С друге стране, редовни су и бројни документарни прилози у виду *Филмских новостии* и разних извештаја који су били изузетно обојени хвалоспевима Титу, његовим путовањима или успесима на плану унутрашње и спољне политике. Обично су се пуштали пред сваку биоскопску представу. Касније у виду ТВ документарца на државној телевизији, пригодних емисија, поводом његових рођенадана, Дана републике или сличних манифестација љубави према доживотном председнику СФРЈ.

Наука, просвета и настава историје

Партија је употребила најугледније научне установе у Србији за деификацију Јосипа Броза Тита. Српска академија наука и уметности је од почетка претворена у режимску установу, убацавањем оданих научника и придобијањем и застрашивањем старих чланова. Након такве „реорганизације“, Тито је проглашен највећим државником и војним стратегом и примљен за њеног првог почасног члана 1947. године.³⁵ Универзитет га је 1972, поводом 80. рођендана, најпре прогласио почасним доктором, с образложењем да је творац „новог типа цивилизације“. Неколико година касније, Центар високих војних школа га је, уз церемонију, прогласио доктором војних наука, иако није написао докторски рад нити га је одбранио. Поред тих формалних признања, те угледне научне установе су током целог диктаторовог живота градиле његов култ и тиме доприносиле његовом обоготворењу. Листа његових почасних доктората у Југославији и несврстаним земљама је двоцифрена, док су његова почасна чланства у академијама наука обухватила све академије наука

35 Slobodan G. Marković, *Josip Broz – upotreba naučnih ustanova u Srbiji za deifikaciju jugoslovenskog diktatora*, Heretikus 1/2005, Beograd 2005, стр. 32–86.

југословенских република и покрајина. Необично у свему овоме јесте то да је Броз завршио само четири разреда основне школе, у свом родном месту, Кумровцу. Према његовом полузваничном биографу, Владимиру Дедијеру, први разред није успео да савлада из првог покушаја, па га је похађао двапут. Остала три разреда завршио је од 1902. до 1905. Од 1907. до 1910. учио је браварски занат у Сиску, чиме се заправо и завршава његово формално образовање.³⁶

Настава на факултету и историографија. Кроз наставу у средњим школама и на факултету по правилу је подвлачена Титова најважнија и неизменива улога. Нарочито се на томе инсистирало до половине педесетих али и касније 1972, у време тзв. „ребољшевизације“ – победом конзервативније струје у СКЈ. Тада је идеолошки садржај у настави учествовао нарочито кроз конкретне васпитно-образовне предмете као што су Марксизам, Општенародна одбрана и друштвена самозаштита, али и кроз званичну историографију и наставу историје. Многе књиге, на стотине научних чланака, дотицале су се или су саме биле посвећене слављењу Титовог дела, његовог визионарства, ратне вештине и личних особина уопште. У првим радовима, Тито као личност и његово дело су се наслањали на прву земљу социјализма и челичног вођу Стаљина, а касније је пажња била усмерена само на Тита. У текстовим југословенских историчара тог времена чести су били атрибути: „велики, генијални, творац, организатор, учитељ, син народа, херојски вођа, војсковођа и велики државник.“ Уџбеници за наставу историје за основне и средње школе су нарочито били погодно средство за обликовање култа личности, као и партијски и идеолошки обојене историјске свести, од најмлађих дана. Били су препуни романтичних и црно-белих садржаја о деци куририма и бомбашима, класне борбе, сурове експлоатације радничке класе, издаје буржоазије, позива на жртву малолетне деце и слично. У многим случајевима радило се о класичној злоупотреби деце и садржајима непримереним узрасту. У једном уџбенику за III разред основне школе из 1952. каже се: „...Ми можемо бити поносни да је толики број деце активно учествовао у борби, да је толики број још недораслих младића и девојака пошао у борбу, не жалећи да да свој млади живот да би се створило оно што је створено“.³⁷

Медијска промоција. Пропаганда у медијима као средствима масовне комуникације било је једна од главних полуга за развој култа личности.

36 P. Simić, *Tito*, Beograd 2011; Slobodan G. Marković, *Josip Broz – upotreba naučnih ustanova u Srbiji za deifikaciju jugoslovenskog diktatora*, Heretikus 1/2005, Beograd 2005, 32–86. Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita 1*, Mladost, Zagreb 1980, стр. 26–30. Филип Оти, ауторка најауторитативније биографије Јосипа Броза на енглеском, наводи да је Броз напустио школу 1904, из чега би произлазило да је завршио укупно три разреда основне школе. Phyllis Auty, *Tito. A Biography* (Harmondsworth and New York: Penguin Books, 1980), стр. 38–39.

37 Коста Николић, *Тито њовори шито народ мисли*, Београд 2006, стр. 18–19.

У штампи су се готово свакодневно могли прочитати изливи љубави према врховном и непогрешивом Вођи током целог периода владавине. Новински чланци, фељтони, анализе и прилози о значају Ј. Б. Тита били су свакодневица.³⁸ Већ пред изборе 11. новембра, у септембру 1945, од тридесет бројева *Полиџике* на више од половине Тито је на насловној страни. Радио-емисије обавезно почињу са цитатима његових мудрих речи. На радио-таласима, а касније и на телевизији његови говори на митинзима запремају огромну минутажу, а свака посета, дочек и јавни наступ се преносе уживо. Медијски садржаји, који су брижљиво и смишљено пласирани и интензивирани нарочито око годишњица његовог рођендана и прослава, обликовали су можда највише слику великог Вође у народу. Касније, у експлозији масовне културе, омасовљењем слушалаца радио-програма и појавом телевизије, то је постао главни канал Вођине јавне презентације. Информативни програм радио-телевизије, Дневник, документарни, играни филмови и серије обликовале су јавно мњење и ширили позитивну слику о улози незамењивог и непогрешивог лидера. Приједи дечјих, омладинских, струковних организација и посете фабрикама и градовима, помпезно медијски праћени са дочецима и колонама егзалтираних грађана били су јака порука о омиљености Вође, али и његове бриге о народу. Егзалтиране масе сатима узвикују: „Видели смо Тита, видели смо Тита!“³⁹ И страни медији су давали приличан значај његовим посетама будући да су Тито и Југославија подржани кроз политику „одржавања“, тада били користан играч у глобалној утакмици Истока и Запада. Посете најважнијим државницима тог времена, лидерство у Покрету несврстаних, насловне стране водећих часописа (*Тајмс*, *Њујорк њајмс*, *Вашиштон џосџ*) и опширни чланци, фељтони у водећим страним медијима доприносили су даље да се слика о значају и политичком умећу Ј. Б. Тита рашири и изван граница Југославије. Ипак, најтоплији пријем наилазио је у посетама тоталитарним земљама (Румунија, Кина, Вијетнам, Северна Кореја...) јер је умногоме и сам био инспирација за тамошње комунистичке диктаторе кроз идеологију „самосталног пута у

38 Описујући прославу 1. маја 1945. новинар *Борбе* каже: „Сва та љубав може да се обухвати речима војника, који посматра одушевљење народа и каже 'Е има ли на свету човека кога толико воле.'“ Дописник *Полиџике* из Америке јавља: „Титово име је најпопуларније европско име у Америци. Само присуство Тита и реч *Тито*, која се кличе из свег срца, једино се може упоредити са љубављу детета када каже *мајчи* – наводи синдикални лист *Раг. Борба*, 3. мај 1945, 2; *Полиџика*, 13. децембар 1945; *Раг*, 7. јул 1945, бр. 23. Срђан Цветковић, *Између срџа и чекића – њолиџичка рејресџа у Срџији 1944–1953*, Београд 2006.

39 Срђан Цветковић, *Између срџа и чекића – њолиџичка рејресџа у Срџији 1944–1953*, Београд 2006.

социјализам“.⁴⁰ Атмосферу стварања Титове легенде књижевник Милован Данојлић је описао следећим речима: „Име му је свуда по тарабама, лик му исцртан по зидовима кућа, слике на првим страницама новина, и то сваки дан, а по школама, кафанама, канцеларијама и дућанима, и дању и ноћу! Ако га не гледаш, онда га слушаш, стално му преносе говоре преко радија, понављају по три пута на дан, а увече још и преко звучника. Куд год се окренеш, он!“⁴¹

Манифестационе „слике“ Титовог култа личности

Истраживачи Титовог визуелног имица истичу како се он за разлику од осталих вођа комунистичког, али и доброг дела западног света – уместо штурих и углавном протоколарних представа и портрета, издваја ширином опсега. За Стаљина се рецимо везују углавном уобичајене представе чврсте руке, великог учитеља и оца нације, генијалног непобедивог војсковође и победника над Хитлером, премудрог вође светског пролетаријата – „Сунце комунизма“ итд.⁴² Други у Титовом култу такође виде више традиционализам *пайтерналистичкој вође* (модел домаћина, оца породичне задруге), него класичног диктатора који намеће војнички модел организације друштва. У тој чињеници, по њима, лежи један од разлога зашто је југословенски социјализам имао „либералнију“ форму од совјетског или од оних устројених по том шаблону.⁴³

Важан елемент култа била је презентација комунистичких лидера као фигура са необичним особинама и разним талентима. Ово је пре Тита донекле важило за Јосифа Висарионовича Стаљина, чије је обожавање обухватило све сфере живота у народним демократијама. Звали су га „вођа човечанства“, „инжењер снова“, „инспиратор науке“, „промотер људске добротe“, „градитељ индустријских комплекса и станова“ који је „мудар и једноставан као истина“. Један од истраживача култа Стаљина у

40 Занимљиво је да је на најтоплији пријем југословенски диктатор наишао код Ким Ил Сунга у Северној Кореји који је, инспирисан титоизмом и самоуправљањем, осмислио дуче идеологију као особени корејски пут у социјализам. Види у: Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010.

41 Перо Симић, *Тито и Срби II*, рад у рукопису.

42 Казахстански песник Јамбул Јабабаиев је писао да је „Стаљин светлији од сунца“. Rafał Opulski, *Stońce komunizmu*. *Wizerunek Józefa Stalina w propagandzie*, <https://plus.dziennikpolski24.pl/magazyn/a/slonce-komunizmu-wizerunek-jozefa-stalina-w-propagandzie,12779937>

43 Тито је брижљиво градио сотериолошку компоненту своје харизме, вешто је комбинујући са идеолошким есхатолошким садржајем, и ту слику о себи као спасиоцу нације и државе није желео да замагли ирационалним коришћењем принуде и терора. Уз то, у Титовом психолошком профилу није била наглашена црта параноидности, као у случају суровог ерзекутора – Стаљина.“ Zoran Panović, *Titov autoritet, harizma i kult*, <http://demostat.rs/sr/vesti/feljton/titov-autoritet-harizma-i-kult-Ideo/323>, приступљено 26. 3. 2018.

Пољској навео је чак 336 метафора којим се описивала његова личност. Стаљин је више него Тито тежио улози марксистичког теоретичара једнаког Лењину, па у многим сликама и фотографијама седи уз свог претходника, портретиран као „кормилар пролетерске револуције после Лењина“ и градитељ мира међу народима. Стаљин је представљен не само као „велики градитељ“, „креатор светског мира“, већ и као лидер и „учитељ човечанства“, које је повезао под комунистичком идеологијом. За разлику од њега Титов култ је много животнији, овоземаљски и без претнезија да буде идеолог. Осим Стаљиновог и Титовог, једино снажан култ личности се успоставио и одржао још у две европске земље. У Румунију са Николаем Чаушескуом и Енвер Хоџом у Албанији. Сви они су настајали под утицајем Стаљиновог и Титовог култа и на неки начин спајајући комунистичку идеологију и патриотизам/национализам. У тим системима се заиста може говорити као тоталитарним, док су остали источноевропски режими били слаби или недоречени, са нејаким лидерима који су били пуке марионете Москве. Напросто њихова харизма и самосталност није могла, нити смела, бити таква да угрози врховни ауторитет Стаљина и потоњих лидера у СССР-у.⁴⁴

Сматра се да је упоредо стасавање Титовог култа са Стаљиновим један од главних узрока Стаљиновог незадовољства развојем ситуације у Југославији. Све израженији ауторитет Јосипа Броза Тита у комунистичком покрету свакако је подгревао већ изражену сујету совјетског лидера.⁴⁵ Тито се до разлаза са Стаљином ипак углавном кретао у његовој орбити. Међутим по расколу, како су се политичке прилике стабилизовале, земља бивала све отворенија утицајима и са Запада – тако су се и визуелне представе Тита усложњавале. Уз мит о победнику над Стаљином и уобичејених официјелних представа сада се јављају сасвим нови „народски“ мотиви и јавне представе његовог лика: *Титио у лову (Титио који убија медведа)*, *Титио за сирјуом*, *Титио који размишља*, *Титио и Јованка*, *Титио у Африци*, *Титио*

44 Прихваћеност култа није свуда била једнака. У Пољској, на пример, релативно мало људи је веровало у пропагандну слику Стаљина, јер је био на челу система који није уживао подршку већине друштва. Полуверски култ лидера био је стран и пољској традицији. На дан сахране „великог вође човечанства“, на многим зидовима кућа и градовима написани су антистаљински натписи. Стаљинов култ у Источној Европи потрајао је све до 1956. године, када је Никита Хрушчов у Москви одржао чувени говор о култу личности и његовим последицама, не само осуђујући дегенерацију система већ и наводећи специфичне злочине. Rafał Opulski, *Słońce komunizmu. Wizerunek Józefa Stalina w propagandzie*, <https://plus.dziennikpolski24.pl/magazyn/a/slonce-komunizmu-wizerunek-jozefa-stalina-w-propagandzie,12779937>, приступљено 26. 3. 2018.

45 Zoran Panović, *Titov autoritet, harizma i kult*, <http://demostat.rs/sr/vesti/feljton/titov-autoritet-harizma-i-kult-1deo/323> <http://demostat.rs/sr/vesti/feljton/titov-autoritet-harizma-i-kult-1deo/323>, приступљено 26. 3. 2018. Nebojša Milenković, *Moć slike ili slika moći*, «<http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci/>» <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci/>, приступљено 26. 3. 2018; D. Čalović, *n.d.*, стр. 61.

за клавиром, Тишо за илуом, Тишо у мачевалачкој униформи, Тишо који храни дивље звери, Тишо мази леоарда, Тишо с ионирима, Тишо син и ошац народа (Тишо који њори, Тишо жње, Тишо коси, Тишо у колу), Тишо са радницима, Тишо женскарош, Тишо ира шах, Тишо иочасни докџор, Тишо ирима Шџафешу, Тишо кува, Тишо илива... У духу новог времена и нове полтиике шири се све више представа и о Титу као обичном човеку блиског народу који воли живот и који у сваком тренутку зна да ужива у њему.⁴⁶

Јосип Броз Тито је, по чл. 220. Устава већ 1963, практично устоличен за доживотног владара „За избор на положај председника републике нема ограничења за Јосипа Броза Тита“. Тиме је изузет од осталих грађана и формално озваничио „краљевску позицију“. Овај захтев је прихватио, како је образложио, „излазећи у сусрет жељама југословенских народа и руководилаца“ и тиме изразио „захвалност за револуционарну и државотворну улогу“.⁴⁷ Уставним амандманом бр. 37, усвојеним у јуну 1971, учињен је преседан у правној историји, јер је сада само Тито могао бити изабран доживотно на место председника Републике. После све већих захтева „јавног мњења“ и његовог „противљења и нећкања“ југословенска скупштина изабрала га је, иако већ времешног, 16. маја 1974, за доживоитнои иредседника СФРЈ, иако су за све друге функције предвиђана само два мандата.⁴⁸ Доживотни мандат на челу партије озваничен је на XI конгресу СКЈ (20–23. јуна 1978), што је захтевало промену статута СКЈ. Именованем за доживотног шефа државе, заповедника оружаних снага и првог човека партије, Тито уједињује три највеће функције. У томе се потпуно може поредити са осталим источноевропским комунистичким диктаторима – Брежњевом, Енвер Хоџом, Николеам Чаушескуом или римским императорима.⁴⁹ Овакав обрт представљао је завршну етапу преображаја Титовог политичког активизма. Агент Коминтерне, затим енергични револуционар из Другог светског рата, који је политичку каријеру започео као одлучни антимоархиста, крај свог политичког ангажовања дочекао је прихватањем свих атрибута краљевских овлашћења, осим наследности.

46 Nebojša Milenković, *Moć slike ili slika moći*, <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci/>» <http://pulse.rs/tito-moc-slike-ili-slika-moci/>, приступљено 26. 3. 2018; D. Čalović, *n. d.*, 61.

47 D. Čalović, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Beograd 2006, 61.

48 Едвард Кардељ је за Тита већ тада говорио како је „површан и није у стању да дубље улази ни у једно питање, него да обично реагује на основу непосредних утицака и информација, које највише добија од војнообавештајне службе.“ S. Đukić, *Slom srpskih liberala*, Beograd 1990, стр. 215.

49 Начело ротације – немогућност да једна особа врши исту дужност више од осам година повређено је још само у случају генерала Николе Љубичића када је на II. конгресу поново изабран за министра одбране. J. Vujić, *Trg maršala Tita – mitovi i realnosti titoizma*, Zagreb 2007. стр. 189–190.

Неки истраживачи истичу како се „Титово самопоимање“ може тумачити као специфична синтеза класне и наднационалне компоненте култа. Тито је себе видео као предводника радничке класе и партије, али и као наднационалног шефа државе. Склад обе компоненте је по њима извирао из интернационалистичке комунистичке идеологије и наднационалног југословенства као „неидеолошког интегративног средства сложене вишенационалне државе“⁵⁰ Међутим, то је било доминантно само у почетку. Његова подршка у народу бивала је све већа, јер се легитимисао сукобом са Стаљином и управо као бранилац државног суверенитета. На тај начин заправо симбиозом југословенског национализма и комунизма значајно му се проширила база подршке код публике која је била имуна на интернационалну комунистичку идеологију. Идеологије самоуправљања, трећег пута у социјализам и самосвојности, уз истицање југословенске посебности, по нама су можда одлучујуће деловале да се култ оснажи. Јачање национализма водило је у лабављење федерације, па и растакање државе. Но док је Тито био жив он је представљао снажну интегративну копчу и спречавао центрифугално национално-комунистичке силе да вуку на своју страну.⁵¹

Закључак

Производња и употреба култа Јосипа Броза Тита имала је јасан идеолошки и државни смисао – за интегрисање сложене и национално хетерогене државе, као моћно средство идеолошке легитимације поретка, али и смиривања међународних тензија и сукоба унутар земље. Тито је персонификовао земљу у међународним односима, а његов углед је импонувао и народу и партији. Наслеђена ауторитарна политичка култура, цивилизацијски и културни ниво друштва одредили су једним делом правац култа. Све је то условило да се Тито попут раније обожаваних монарха лако прихвати као непогрешиви вођа и месија.

За даљи развој и утицај култа битан је историјски и друштвени контекст. Он је прошао различите фазе и мењао се у ритму динамичних друштвених промена. Слика о Титу је систематски и стрпљиво грађена кроз медије, просветни и научни систем, партијско и шире друштвено деловање. Створена слика била је сплет читавог низа класичних мотива од ратног хероја и стратега, светског лидера, мудрог учитеља, победника над силама зла (Хитлером, касније Стаљином), али специфичних и њему својствених особина човека из народа, али краљевских манира и

50 Zoran Panović, *Titov autoritet, harizma i kult*, <http://demostat.rs/sr/vesti/feljton/titov-autoritet-harizma-i-kult-ideo/323>., приступљено 26. 3. 2018.

51 Todor Kuljić, *Jugoslovensko radničko samoupravljanje*, intervju, Beograd 2003, http://www.republicart.net/disc/aeas/kuljic01_sr.pdf, приступљено 26. 3. 2018.

светског значаја, шармера омиљеног међу женама који зна да влада, али и да ужива у животу.

Прича о Титу је прича о удворичком менталитету и ирационалној потреби народа да има непогрешивог Вођу. То је прича и о самовољи појединца и са њом повезаном немогућношћу изградње снажних, независних и респектабилних институција. Према Ђаловићу, култ Јосипа Броза је вешто комбиновао секуларне атрибуте херојског ратног вође са месијанским карактером обоготвореног вође који је врхунац досегао помпезном сахраном. Комунистичка идеологија је по њему на неки начин успоставила псеудорелигијско учење у чијем се центру налазио сам Тито, чиме је надомештана потреба за монархом и паганским култом код становништва.⁵² Борислава Пекића је због тога однос према комунистичким лидерима у Источној Европи подсећао на обичаје неких примитивних племена у обоготворењу својих поглавица. Предраг Марковић такође налази да су темељи за култ личности – егалитаризам, колективизам и склоност ка чврстој руци – нешто што је укорењено у народу, обичајима, племенском и патријархалном друштву.⁵³

52 Коста Николић, *Тито говори што народ мисли*, Београд 2006, стр. 17. и 356–257; D. Čalović, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Beograd 2006, str. 62.

53 Процесије приређиване највишим државним функционерима и њихово обожавање, како примећује Борислав Пекић, претходиле су експлозији мржње и њиховом жртвовању (Чаушеску), што подсећа на обичаје примитивних племена у Индији да жртвују људе које годинама обожавају како би се осигурала добра жетва. Борислав Пекић, *Године које су њојели скакавци*, III, 563; Predrag J. Marković, *Mnogi Srbi su u komunizmu našli svoju veru*, Hereticus 1–2/2017, Beograd 2017, стр. 171.